

8 A magyar társadalom önmozgósítása az első világháború elején: a budapesti háborús előadássorozatok és a „háború kultúrái”

A háborús erőfeszítésekben való részvételre buzdítás repertoárja Európa-szerre széles volt a felülről megszervezett állami propagandától kezdve a spontán, alulról jövő meggyőzési formákig bezárólag.¹ Az állami propaganda, valamint a tudományok, művészetek, és a szórakoztatás különböző tudatossággal, és különböző szinteken, de mindenhol összekapcsolódtak. Az általános cél a haza magasztalása, a hazafias értékekhez való személyes kapcsolódás megerősítése, az ellenség iránti gyűlölet hangsúlyozása, valamint a saját vezetők, illetve a szövetségesek méltatása volt. Ugyanakkor nem mindig könnyű azonnal eldönteni, hogy a háború alatti meggyőzési formák alulról vagy inkább felülről szerveződtek-e. Kérdés például, hogy a háború elején Európa-szerre népszerű, többbezer városi közönséget vonzó háborús előadások mennyire voltak spontán értelmiségi kezdeményezés, és mennyire a politika által szervezett háborús propaganda termékei?² Az általános háborús tematikájú publikációs dömping részeként folyóirat-közleményként, önálló kiadványként is megjelenő előadások a tudományos és az ismeretterjesztő szövegek jellemzőivel egyaránt rendelkeztek, de a háború kontextusában mégis sajátosan meghatározott műfajt képviseltek.

1914–1915: a magyar háborús előadások fénykora

Az illúziókkal teli kezdeti lelkesedés elpárolgásával – és az első tapasztalatok leülepedésével –, Európa-szerre jelentős társadalmi kereslet támadt a

háború értelmezéseire³, ahogy az állam is felismerte, hogy a beláthatatlan időre szóló háborús erőfeszítéseknek meg kell nyerni a társadalmat, ebből fakadóan sehol sem a kényszerítés, hanem a meggyőzés dominált.⁴ Erre a kihívásra válaszul a hatalmi elitekhez közeli („hivatalos”) értelmiség nálunk is szervezni kezdte a háborús erőfeszítésekben való patrióta részvétele gesztusaként a háborús előadásokat – buzgóságára az is magyarázat, hogy lelkiismereti okokból kompenzálni igyekezett a frontra vezényelt fiatal katonák áldozathozataláért.⁵ (Itt a patriotizmus a háború kontextusában értendő, és a hazáért való aggodalom mellett a háborús ellenfél gyűlölete is jellemzi.⁶) A cél a magyar társadalom minél teljesebb – politikai, katonai és gazdasági – mozgósításához való hozzájárulás volt a közvélemény, illetve a közhangulat megnyerésén keresztül.⁷ A célközönség a fővárosi, illetve (részben) vidéki nagyvárosi felső- és középosztályok és az értelmiség voltak; tőlük várták el, hogy a háborút mint erőpróbát értelmezzék általában a hátország számára, amelynek bevonása elengedhetetlennek bizonyult a totálissá terebélyesedő háborúban. Azt remélték, hogy a megszólított csoportok véleményvezérként hatni tudnak majd a szűkebb és a tágabb környezetükre is, és ezt kezdetben legalább olyan fontosnak tartották, mint a sajtó szerepét. A tömegsajtó hatása – különösen a brithez vagy a franciához képest fejletlenebb sajtóélettel rendelkező országokban, így Magyarországon is – nem foglalkoztatta a hazai politikai eliteket ugyanolyan mértékben a háború alatt, mint a háború után, amikor már sokan egyenesen a háborút eldöntő fegyverként tekintettek a sajtóra.⁸

A háborús előadások az értelmiség háborús szerepvállalásának kérdését is felvetik: miként kapcsolódtak be írók, tudósok, művészek – de az itt tárgyalt téma kapcsán különösen az első két csoport – a háborús erőfeszítésekbe? Ahogy más társadalmi csoportok kapcsán, úgy az ő esetükben sem beszélhetünk stabil és teljes elkötelezettségről; az értelmiség – az erőteljesen háborúpárti értelmiség is –, folyamatosan kialakulta a saját mozgásterét, ezért „elköteleződés” helyett John Horne például a „mobilizáció–démobilizáció” fogalom párt használja az értelmezésükhöz.⁹ Bár kifejezetten propagandista szerephez is kerülhettek értelmiségiek az első világháború alatt – például az Osztrák–Magyar Monarchiában a Sajtóhadiszállás által

alkalmazott értelmiségiek (de ők sem feltétlenül és/vagy állandóan), valamint például a Wellington House által mozgósított brit írók,¹⁰ sőt volt, akit kifejezetten cenzori feladatokkal bíztak meg (például Apollinaire-t vagy Drasche-Lázár Alfrédot) –, többségükre nem ez volt a jellemző.¹¹ Általában mindenhol a háborús közhangulat megerősítését segítették elő önként: a konfliktus elején akademikusok, írók, művészek nyilatkozatokban és petíciókban határolódtak el az ellenségtől (beleértve annak szellemi életét is), olyannyira hogy ez a kölcsönös elhatárolódás nyilatkozatháborút eredményezett.¹² Egy másik, Európa-szerte elterjedt értelmiségi eszközt a háborús előadások jelentették, amelyek alkalmat nyújtottak arra, hogy a szakértő értelmiség saját szakmai területén a háborús változások elemzését nyújtsa közérthető módon. Ehhez az a kezdeti általános meggyőződés is hozzájárult, hogy a háború „nagy laboratóriumában” alapvetően fognak megváltozni a művészetek és a tudományok, és ezért szükség van a lehetséges változások minél hamarabbi felvázolására.¹³

Turbucz Péter *Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben* címmel megjelent tanulmánya úttörő módon, alapos „leíró-adatolást” nyújt a hazai (fővárosi) előadássorozatokról.¹⁴ A szerző szerint a háborús előadások „a *háborús irodalom* területén belül a háború tudományos reprezentációi”, amelyeknek „tudományos, ugyanakkor népszerűsítő szándékkal fellépő előadásformája” van, és úgy véli, nem kifejezett propagandacélokat, azaz a lelkesedés „retorikai fokozását” vagy a „megvezetést”, és különösen nem a háborús uszítást, hanem a háború katasztrófájából való okulást és a jövőbeni szellemi-erkölcsi épülést szolgálták. Tanulmányában máshol azonban ekképp fogalmaz: az előadások „a hazai propaganda gépezetének működéséhez szolgálták mintegy szellemi üzemanyagul.” Én a következőképp határozom meg az előadásokat: azok fontos szerepet játszottak az ún. önmozgósításban – a morális kitartásra, háborús erőfeszítésekben való részvételre buzdításban –, amin a háború társadalmi és politikai legitimációja múlt, és ami elengedhetetlen feltétele volt a háború totalizálásának.¹⁵ A civil társadalmak meggyőzése (és nem kényszerítése) 1916-ig általánosan jellemző volt a hadviselő országokra – már csak azért is, mert kezdetben elhanyagolható volt az ellenállás. A cenzúra, a sajtóellenőrzés vagy éppen a hátországi propaganda megszervezése révén

az állam maga is formálta ezt a meggyőzési folyamatot (például az ellenfél atrocitásainak bemutatásával, semleges országok meggyőzésével), de a háború első feléig mindenhol az önmozgósításon volt a hangsúly.¹⁶ A buzdítás ezen formáira különösképp igaz volt, ami egyébként a teljes első világháborús időszakra általánosságban is igaz, hogy sok tekintetben folytonosságot mutattak a 19. századi meggyőzés technikáival és elemeivel. Tanulmányomban hangsúlyozni kívánom: a háborús előadások, amellet, hogy a 19. századi meggyőzéssel mutatnak folytonosságot (lásd alább), és szakterületek alapján is elkülöníthetők, egyúttal a „háború kultúráját” vagy „kultúráit”, azaz az első világháborúra sajátosságosan jellemző – a nemzeti ideálok eszményítése mellett a háborús ellenfél iránti gyűlöletet hangsúlyozó¹⁷ – diskurzusokat és reprezentációkat is formálták. A „háború kultúráihoz” való kapcsolódás problémakörét Turbucz Péter a hazai enciklopédikus jellegű előadássorozatok megszervezését és deskriptív bemutatását elvégző tanulmányában nem érinti. Az antant országok és a központi hatalmak értelmiségének meggyőzési tevékenysége közötti alapvető különbséggént ellenben azt hangsúlyozza, hogy az előbbieknél az emocionális hatások fokozása, az utóbbiaknak az értelmezés volt a céljuk.¹⁸ Az alábbiakban amellet kívánok érvelni, hogy ez a megkülönböztetés sem a nemzetközi szakirodalom alapján, sem a hazai háborús előadások ismeretében nem helytálló¹⁹: ugyanis ez utóbbiak sem csak elemző szándékkal készültek, hanem a „háború kultúráinak” a monarchia magyar térfelére jellemző diskurzusait és reprezentációit is képviselték, és amelyek számos ponton hasonlóságot mutatnak a többi hadviselő országra jellemző „háború kultúráival”.

E dolgozatban magam is csak az 1914 őszen–telén, a nagyközönség előtt zajló, intézményileg szervezett, enciklopédikus jellegű előadássorozatokkal foglalkozom. De nemcsak az elhangzott előadásokból válogatva mutatom be a tartalmi-formai elemeket, illetve „a háború kultúráival” való összefüggéseket, hanem az elhangzott eszmék körforgásba kerülését, potenciális hatását is igyekszem megbecsülni.²⁰ Az összes előadás bemutatása e tanulmány keretei között természetesen lehetetlen; a leginkább népszerűsített és/vagy valamilyen szempontból különlegesnek tekinthető előadások elemzésére szorítkozom.

Először a háborús szervezetek előadássorozataival foglalkozom; ezeket a hátszínházi háborús erőfeszítések összehangolására létrehozott intézmények szervezték meg, mint a *Budapesti Központi Segítő Bizottság*, illetve az *Országos Hadsegélyező Bizottság*. Mindkét esetben tehát az establishment-hez közeli értelmiség és az állam explicit együttműködéséről van szó.²¹ A háborús előadássorozatok ötlete is az establishmenthez tartozó Rákosi Jenőtől ered.²² Rákosi nyílt levelében 1914. október 7-én a német tudósok mobilizációját hozta fel követendő példának: jó lenne, ha a hazai „tudósok” is „fáklyát gyújtának” a polgárság számára, hogy „[megvilágítsák] a nagyváros tömeglelkét”, amely „vezető nélkül folyton útvesztőbe téved.”²³ Kevesellve a kocsmák és kávéházak krajcáros újságjainak hatását, Rákosi az ékesszólás és a közvetlenség, a humor kombinációját várta el az előadóktól. A közvélemény, közhangulat formálásában nagy szerepet szánt tehát az értelmiségnek, illetve a középosztályoknak, és akik eligazítását legalább annyira várta a „tudósoktól”, mint a tömegsajtótól.

Rákosi kezdeményezése azonnal értő fülekre talált, többek között a *Budapesti Központi Segítő Bizottság* (ezentúl: BKSB) is napirendre vette a kérdést, amit összekapcsolt fő profiljával, a szociális segélyezéssel.²⁴ A *Budapesti Hírlap* tudósításában egyértelműen kiemelte a hátszínház önmozgósítását is: a „háborús délutánokkal” a BKSB „a szellemet és a művészetet szólította fegyverbe”.²⁵ Az alábbiakban eltekintek az előadássorozat megszervezésének bemutatásától – az Turbucz Péter tanulmányában vázlatosan olvasható,²⁶ ahogy a többi háborús előadássorozaté is –, és azt elemzem, hogy az elhangzott előadások hogyan kapcsolódtak a „háború kultúráihoz”, valamint, milyen volt a népszerűsítésük.

A Budapesti Központi Segítő Bizottság előadássorozata: közönség és népszerűsítés

A BKSB előadássorozatát 1914. november 8-án Prohászka Ottokár ünnepi beszéde nyitotta meg a Ritzben.²⁷ A vidéki és konzervatív középosztály körében népszerű *Budapesti Hírlap* fő helyen, tárcában hozta Prohászka

teljes beszédét, ami egy napilapban garantálta a minél szélesebb körben való népszerűsítést.²⁸ A beszéd különnyomatban, majd a püspök 1916-os háborús kötetében is napvilágot látott – tehát a felső- és középosztályok körében erősen népszerűsített szövegről van szó.²⁹ A *Budapesti Hírlap* az összes előadást kétszeresen is népszerűsítette a mindig sorra kerülők beharangozóival, valamint a lefutott előadások (ritkán) szövegű közlésével, (gyakrabban) összefoglalóival. A népszerűsítésben egy kifejezett tömeglap (a későbbiekben a háborús példányszám-csúcsdöntő) *Pesti Hírlap*, valamint többek között a *Pesti Napló* és *Az Újság* is részt vettek beharangozóikkal és (ritkán) tudósításaikkal.³⁰ A sajtókampány (és feltehetően az intenzív személyközi kommunikáció) meghozta a sikert: a lap tudósítása szerint az első előadással kapcsolatos „érdeklődés olyan nagy, hogy a jegyek legnagyobb része már elfogyott”.³¹ A napilapokon, és az azoknál jóval kisebb példányszámban megjelenő folyóiratokon, valamint az önálló kiadványokon kívül azonban más modern tömegkommunikációs eszközt – mint például mozi, hanghordozó, grafikai reprodukció, fotózsurnalizmus – nem mozgósítottak az előadások népszerűsítésére; a felső- és középosztályoknak szóló meggyőzés jól látható módon nem párosult a modern technológiák használatával. Ezt tükrözte az előadások megrendezése is; a *Budapesti Hírlap* tudósítása szerint az első „délután” rendezői, Szász-Schwarz Gusztáv jogtudós és Góth Sándor, a Vígszínház színésze „finom tapintattal hangolják össze a műsorokat a publikum érzésével; a mai első összejövetel beillett a háború gyönyörű, művészi apoteózisának.” A szofisztikált meggyőzés természetesen messze esett a 20. századi tömegpropaganda szempontjaitól, ahogy az előadásokat követő, patrióta, és részben elitkulturális művészi produkciókkal sem a tömegek figyelmét igyekeztek megragadni a szervezők.³²

November derekán a *Budapesti Hírlap* három-négyszáz főre tette a közönséget, amely „a művelt társaság színe-javából” verbuválódott. A napilap beszámolójából azonban az is kiderül, a közönség nemcsak általában a felső- és középosztályokból, hanem elsősorban „a nagy színházi bemutatók, vernisszázatok, fogadó esték és zsúrok sokadalma, a szép asszonyok és leányokból” verbuválódott. Bár a meggyőzés célcsoportja általában a

magasabb társadalmi státuszú „itthonmaradottak” voltak (a tudósítások mellett erre lehet következtetni a jótékonyssággal kombinált jegyeladásokból is), a közönség nagy része itt is, és a többi előadássorozaton is, városi nőkből állt (lásd alább). Kérdés, mennyire vették mindezt figyelembe a szervezők és az előadók, hiszen egy olyan csoporthoz kellett a háborús erőfeszítések melletti kiállásért fordulniuk, amelynek nem volt politikai képvisellete, és amelyhez ráadásul hagyományosan nem a háborút, hanem a békét volt szokás kapcsolni.

***Vallás és patriotizmus szinkretizmusa*³³**

A frissen beiktatott XV. Benedek pápa békepártisága ellenére a saját nemzetük háborús erőfeszítéseit támogató klérusok és hívek fogalomkészletét és témafelvetését használva, Prohászka Ottokár a háborút ellentmondásos jelenségeként ábrázolta, amely egyszerre „észbontó brutalitás” és a „bűn zsoldja” is, amit időről-időre megfizet az emberiség.³⁴ Hogy kikerülje az ölés és a háborús gyűlölet egy pap számára különösen kényes kérdésének a tisztázását, leszögezte, csak „a vallásos lélek érzéseinek és reakciónak” a feltárására szorítkozik. Hallgatóságát, a patrióta háborúpárti elitek nyomdokán, a háború elfogadására intette, az istencsapást is elfogadó jámbor vallásos lélek példájára. Az összes, a háború elején Európa-szerte elterjedt toposzt felsorolta, amely a háborút mint „spirituális tesztet”³⁵, és ezzel összefüggésben a béke hátrányait helyezte a középpontba: 1) a hosszú béke káros, mert „puha érzelgős kultúrát” eredményez; 2) a „szó”, a széttagoltságához vezető viták helyébe a „tett”, a közösségért való önfeláldozás lép; 3) a társadalom, széttagoltság helyett, egységbe olvad; 4) a háború tisztító tűz, és ezért a gyász sem lehet „önző”, individualista, hanem „a hősök anyjaihoz, feleségeihez s gyermekeihez” illőnek kell lennie – fordult oda intően javarészt női közönségéhez. A *Pesti Hírlap*ban „ideális szónokként” méltatták, aki „tartalmilag és alakilag klasszikus” és „előkészíti, fejleszti s a megoldáshoz vezet beszédét”.³⁶

A háború átesztétizálása

November 14-én Rákosi Jenő előadásában, amely másnap a *Budapesti Hírlap*ban tárcaként is megjelent *A háború és az esztétika* címmel³⁷, rendhagyó módon az előadás ismeretterjesztő jellegét is kiemelte, „barátságos teaestnek” nevezve az alkalmat.³⁸ Rákosi a Prohászka által is érvényesített értelmezés – a háború mint „spirituális teszt” – hangsúlyozása mellett kérdésbe ágyazott problémafelvetést szegezett hallgatóságának: „Hallgatnak-e a műzsák a háborúban?” Rákosi is válasza ellentmondásosságát hangsúlyozta, akárcsak Prohászka: bár a háború általában nem kedvez a művészeteknek, a „háborús költészet” (és meggyőzősképp jó néhány példát felsorolt az antikvitástól fogva) ilyenkor virágzik igazán. Ehhez a gondolatmenethez kapcsolódott az a nietzscheiánus megközelítés is, miszerint a háború már önmagában is költészet: „Maga a háború produkál oly dolgokat, amelyek [...] épp oly elragadók, épp oly fenségesek, épp oly lélekemelőek, mint maga egy gyönyörű poézis.” A háború önmagáért való dicsőítése, a háború mint férfias erőpróba iránti elragadtatás a „háború kultúráinak” jellegzetes eleme volt Európa-szerte, valamint a „háborús brutalizáció”³⁹ esztétikai legitimálását is jelentette: „...ott vannak a csatateretek, ahol a vitézség, a férfias elszántság, a pajtási érzés, az önfeláldozás, a hazafiús lelkesedés csodákat tud művelni, tömegeket tud magával ragadni. Ezek mind a legköltőibb vonások és a legnagyszerűbb tulajdonságok, amelyeknek annyi esztétikai tartalmuk van, amennyi Homérosz költeményeiben és Vörösmarty zengő hexameterében nincsen.”⁴⁰ Rákosi Prohászkanál konkrétan fogalmazta meg a korrumpálódott békeévek tézisé, amit szerinte a minden területen érzékelhető széthúzás bizonyít, például a művészetekben „a hosszas romlandó békében az irodalom és a művészet elszabadul ideáljaitól és a sikerért durvább, érzékibb, emberibb ösztönök és szenvedelmek szolgálatába áll.” A külföldtől, az onnan érkező hatásoktól való elfordulás (ez az ún. *sacro egoismo*), az individualizmus háttérbeszorulásával együtt járó erkölcsi megtisztulás feltételezése, valamint annak esztétikai választással való összekapcsolása szintén a „háború kultúráinak” volt fontos összetevője. Ezzel összefüg-

gésben az új életformákra és szociabilitásokra is rámutatott: „Katonáink dallal, fölvirágozva mennek a harcba. Mi, elhagyva léha mulatóhelyeinket, a templomba, Isten oltárához, a kórházba, a megalázkodás és mindenféle jótékonykodás oltárához járulunk. *Ez a háború legfőbb etikai és esztétikai tartalma.*”

A harmadik, november 21-én megtartott háborús délutánon Apponyi Albert – a háborús istenbékéje prominense – *A háború és a magyar nemzeti politika* címmel tartotta meg az előadását⁴¹, amit összefoglalva közölt a *Budapesti Hírlap*. Apponyi a háború értelmezésének szintén Európa-szerte elterjedt elemét, a félig-meddig orientalista mítoszt használta, miszerint a nemzet feltartóztatja a keleti barbárságot, és amely ugyanúgy a „háború kultúráinak” a része volt, mint a háború spirituális tesztként (lásd Prohászka), vagy a férfias erőpróbaként való értelmezése (lásd Rákosi).⁴²

Háborús hősiesség

November 28-án Herczeg Ferenc *A közkatona* című előadásában⁴³ a háborús hősiesség demokratizálódása és a háborús költészet megújulása összefüggését firtatta – az előadást összefoglalva nemcsak Rákosi közölte lapjában, maga Herczeg is lehozta a *Magyar Figyelő*-ben, amelynek főszerkesztője volt, és annak egyes gondolatait az 1915-ös *Mikszáth Almanach* előszavában is újraközölte.⁴⁴

A háborús költészet megújulásának alapja Herczeg szerint az, hogy „demokratizálódott a hősiesség”; az igazi hős nem a vezérkari tiszt, hanem a halálba induló, az önfenntartás ösztönét legyőző közkatona.⁴⁵ Az előadás mindenekelőtt a belső ellenség megbélyegzésében bővelkedett, amely ugyanúgy alapvető, központi eleme a „háború kultúráinak”, mint a külső ellenségé⁴⁶ – azzal a különbséggel, hogy míg ez utóbbit térdre kell kényszeríteni, az előbbit elég „csak” megszégyeníteni és megfélemlíteni. A hőssé vált közkatonának negatív megfelelői az otthonmaradt polgárok, akinek „a polgári élet megszokott kényelme Nessus-inggá lesz, amely

állandó szégyen tüzeiben égeti a testüket és a lelküket.” A hátszágban maradt értelmiség megbélyegzése is hasonló, azzal a különbséggel, hogy itt Herczeg csoportok szerint minősített: „a magyar értelmiség”, amelyhez magát is odasorolta, a hosszú béke miatt erkölcsi értelemben nem volt felkészülve a háborúra, viszont „igazi antimilitarista” sem volt, szemben a „*nacionalizmust*” és a „hadi *gloire*”-t elavultnak tartó hazai „intellektuelekkel”. Az értelmiség nemzeti-háborúpárti vs. nemzetietlen-antimilitarista csoportokra bontása, és szembeállítás, a hatalomtól való emancipációt szorgalmazó értelmiségi csoportokkal szemben megfogalmazott háború előtti vádak radikalizálása volt.

A fiát feláldozó anya magasztalása

A jogtudós Szász-Schwarz Gusztáv, – mert rendezőként jobban tisztában volt a nemek arányával a közönség soraiban, mint a többi előadó –, rendhagyó módon a hátszági nőkről beszélt,⁴⁷ hősiességüket hangsúlyozva, amelyre a fiaik, szeretteik frontra küldésével járó szenvedés jogosítja fel őket. Szász-Schwarz kihangsúlyozta a hős és az áldozat közötti különbségtétel fontosságát, – „az antik Niobe áldozat volt, a mai Niobék hősök” –, utalva arra, hogy a nőket a háborúban hagyományosan mártírként szokás ábrázolni. A hősiek ábrázolás azonban korántsem volt magától értetődő az első világháborúban sem; a férfi-nő reláció – a hatalom szempontjából legalábbis – csak egy olyan „szimmetrikus dsender tengely” felől volt olvasható, amelynek egyik pólusán a »hős – erkölcsös – anya«, a másik pólusán a »hős – rendíthetetlen – fiú« foglal helyet.⁴⁸ Itt az anya hősiessége állampolgári hősiesség: a haza üdvéért halálba küldi a fiát, és ezzel teljesíti az anyák legfőbb hazafias áldozathozatalát.⁴⁹ 1914-ben ugyanakkor, a hosszú békeévek miatt, mégis relatív új tapasztalatnak számított a férfiak háborúba küldése,⁵⁰ ezért volt szükség – ahogy ezt Szász-Schwarz is felismerte – a nők meggyőzésére és áldozatvállalásuk elismerésére.

***Az Országos Hadsegélyező Bizottság előadássorozata
és a 19. századi meggyőzés hagyományai***

A BKSB-nél nagyobb – országos – hatókörű, szintén a háború elején alapított szociális- és propagandaszerv, az Országos Hadsegélyező Bizottság (ezentúl: OHB) is amellet döntött 1914. november 7-én, hogy a fővárosban, és a fontosabb vidéki városokban előadássorozatot indít, és a szervezéssel egy önálló bizottságot is megbízott Berzeviczy Albert, az MTA elnökének vezetésével.⁵¹ A Sándor utcai régi országház gyűléstermében megrendezett előadásokra „a társadalom minden köréből jeles férfiakat” kértek fel (például Hazai Samu, Beöthy Zsolt, Csernoch János, Tisza István, Kozma Andor), és az egyházi, valamint a politikai elitek részvétele nem hagy kétséget az állam és a hatalom együttműködése felől.⁵² A közönség összetétele is heterogénebb volt, mint a Ritzben, és előadótól függően változott: „minden előadásnak megvolt a maga külön hallgatósága, azon a törzsközönségen kívül, amely Budapest szellemi életét érdeklődésével állandóan táplálja” – szolt a *Budapesti Hírlap* tudósítása.⁵³

Az előadásokról hozzáférhető sajtótudósítások fókuszát követve a tartalmi elemek mellett itt jobban kitérek a retorikai jellegzetességekre is. Hazai Samu *A háború tényezői* címmel tartotta meg a ciklus nyitóelőadását 1914. december 8-án; a közönséget „aktív és volt miniszterek, államférfiak [például Tisza István, Berzeviczy Albert, Apponyi Albert], tudósok, generálisok, gyönyörű hölgyek” jelentették.⁵⁴ A honvédelmi miniszter „nemes pátozzsal, mély meggyőződéssel” mondta el a beszédét „csillogó formaruhában, rendjeleivel ékesen”; szabadon beszélt, „melyet szépirodalmi formájáért, novellisztikus fordulataiért bátran elnevezhetnénk lelkesítő szónoklatnak is” – szolt a *Budapesti Hírlap* tudósítása. Nemcsak az előadás módja, de a szöveg felépítése, tartalmi elemei is az előző század meggyőzőési formáira, technikáira emlékeztettek, már csak azért is, mert – ahogy a tudósításból kiderül – Hazai egy, még hadnagy korában írt szövegét aktualizálta a felkérés kedvéért. Előadásában a hátszorgot önmozgósításra ösztönözte – „minden polgár legyen katona, minden katona legyen polgára ennek a hazának” –, amihez a szintén a 19.

században oktatási anyagként is népszerűsített klasszikus tanulmányok hagyománya szerint az antikvitásból merített példákat (lásd Nagy Sándor, Leonidász, valamint az ókori Róma példái). Az irodalmi hagyományhoz kapcsolódást és az ékesszólást hangsúlyozó előadások, mint amilyen Hazai Samuél is volt, retorikai értelemben folytonosságot mutattak a korábbi évtizedek eszköztárával, és a tények, valamint az azok közötti logikai kapcsolatok bemutatására törekedtek.

„Kultúrák háborúja”

December 11-én Beöthy Zsolt irodalomtudós, a Kisfaludy Társaság elnöke *A háború és a kultúra* címmel adott elő egy szintén főként nőkből álló közönség előtt.⁵⁵ A *Budapesti Hírlap* tudósításában „az élő szó és a formás retorika mestereként” üdvözölte Beöthy – tehát a 19. századi meggyőzési formákkal való folytonosságot itt is hangsúlyozták. Az előadás a *Budapesti Szemlében*,⁵⁶ illetve 1915 tavaszán az OHB megbízásából, a Honvédelmi Minisztérium különlenyomataként is megjelent a *Hadi beszédek* sorozatban.⁵⁷ Beöthy háború és kultúra kapcsolatát öröktől valónak állította be, amire szerinte bizonyíték, hogy a folyó háborúban a magyar közkatonákban ott küzd a 19. századi magyar irodalom – Arany és Petőfi – „lelke” is. A nemzeti kultúra kiemelkedő alakjainak, valamint az egykori háborúk ún. hőseinek képzeletbeli mozgósítása az első világháború általános toposzaként a mindenhol defenzívnek mondott háborúban a minden korábbinál nagyobb egység szükségességét és a harckészletettséget kívánta növelni.⁵⁸ Háború és kultúra csak látszólag ellentétei egymásnak, mert valójában a kultúrák háborúja folyik: e tétel bizonyításához Beöthy a kultúrának a hazai konzervatív elitekre jellemző elitkulturális definícióját kínálta – pontosabban „érzelmi-erkölcsi kultúráról” beszélt⁵⁹ –, amely ugyanakkor nemcsak a tömegkultúrától, hanem a „dekadensként” leírt, modern kultúrától is elhatárolódott: „Mi voltaképp a kultúra? Semmi esetre sem az életnek az a tétlen, ernyesztő, bomlasztó felfogása és vitele, mely csak élvezetet, nemest és nemtelent,

kínál és követel. Nem az a léha frázis, amellyé az úgynevezett esztéták zagyva nyelvében eltorzult. Ellenkezőleg, inkább az az élet, mely tudni akar, dolgozni akar, szeretni akar embert és hazát. Nemcsak élvezetre váró idegei vannak, hanem munkás izmai is...”⁶⁰ A dekadensnek mondott, azaz befelé figyelő, érzékenységet hangsúlyozó, és éppen ezért gyakran nőiesként ábrázolt kultúrát már a háború előtt szembeállították a férfias, tette kész kultúrával – ez a szembeállítás a háborúban élet-halál kérdése lett; akire rásütöttek, hogy dekadens, arról feltételezhető volt, hogy a háborús erőfeszítéseket is veszélyezteti.⁶¹

Az irodalomtudós a közös emberi műveltség kérdésére is kitért (azaz nem tagadta, hogy a háború ellenére lenne ilyen). Ez szerint nem más, mint az egyes nemzetek szellemi erejének összessége – a világirodalomnak ezt az 1914 előtt elterjedt megközelítését a magyar háborúpárti, patrióta értelmiség a háború alatt is magáénak vallotta –, majd logikai bakugrással ebből vonta le azt a következtetést, hogy a háború, amely a nemzet védelmezéséről szól, valójában az egyetemes kultúra védelme is. Beöthy szerint „a kultúrának nemcsak értelmi, hanem érzelmi, erkölcsi elemei is vannak”, és ha az ezek közötti arány felborul, az a kultúra süllyedéséhez vezet. Ebből következően a háború alatti „kultúra” magasabb rendű a béke idejének „kultúrájánál”: „Ne féltsük kultúránkat mi se a háborútól; bizony sokkal több okunk volt félni a békétől, melyet elriasztott. Ennek a békének a fel-feltünedező intő jelei, a bomlás tünetei, külső és belső meghasonlásban vergődött lelke, párt-, osztály-, felekezeti harcainak vaksága, együtt kishitúsége és elbizakodása, közönye múlt és jövő iránt, léha bálványai és idegen istenei: ezek voltak kultúránk igaz, sötét, fenyegető vészes felhői. Úgy érzem, csatatereink viharágyúí szétűzték őket.”⁶²

Akárcsak Rákosi a Ritzben szervezett előadássorozaton, Beöthy is a kultúra, a művészetek morális szempontok szerinti megítélését állította mércéjéül, reakcióként a háború előtt jelentkező formai és tartalmi megújulással együtt járó irodalmi-művészeti emancipációs – szabadságra és autonómiára vonatkozó – követelésekre, és amelyek visszaszorításában reménykedett.

**„Háborús gyűlölet” tudományos érvekbe ágyazva:
a Budapesti Tudományegyetem háborús előadássorozata**

Az első világháború fordulópontot jelent a tudomány és politika kapcsolatának hazai történetében; hiszen magyar tudósok ilyen tömeges és egyértelmű politikai elköteleződésére azelőtt nem találunk példát.⁶³ Számos egyetem, főiskola, illetve középiskola (lásd például Budapesten, Kolozsváron, Sárospatakon, Szegeden) megszervezte 1915–1916 folyamán a maga háborús előadássorozatát, melyek elemzése elengedhetetlen a tudomány, a tudósok és a háború kapcsolatának jobb megértéséhez – ettől azonban e tanulmány keretei között el kell tekintenünk.⁶⁴

1914 végén a Budapesti Tudományegyetemen a rektor kezdeményezésére az egyetemi hallgatóság, valamint a nagyközönség számára ingyenesen, heti rendszerességgel megszervezett előadásokat német mintára, az „ifjúság” és a polgári közönség meggyőzése érdekében szervezték meg, hogy a professzorok „elmondják – ki-ki a maga szaktudományi szempontjából – gondolataikat a háborúról”.⁶⁵ A nyitóelőadást december 4-én Lenhossék Mihály rektor tartotta *Háború és az egyetem* címmel. Az akadémikus Lenhossék Mihály rektor a háború előtti európai agykutatás kiemelkedő alakja volt,⁶⁶ és tudományos kiválóságát, illetve tudományszervezői minőségét használta fel arra, hogy háborúpárti patrióta értelmiségiként elköteleződését bizonyítsa, és tudóstársai szószólójaként léphessen fel a háborúban.⁶⁷ Azonban az ő előadása kapcsán sem „csak” „a háború teoretizálásáról” és a háborús szakirodalom bővüléséről beszélhetünk,⁶⁸ hanem az első világháborúra sajátosan jellemző diskurzusok és reprezentációk működtetéséről. Lenhossék előadásának központi kérdése a nyugati műveltség, illetve az európai civilizáció védelmének témája volt, amit nála sem lehet pusztán az egyetemes kultúra védelmezéseként értelmeznünk, ugyanis olyan fordulatról van szó, amely a „háború kultúráinak” elemeit tükrözte, és a kezdetektől jelen volt a magyar sajtóban is. Eszerint a „barbár” Oroszországgal szemben meg kell védeni az európai „civilizációt”, műveltséget, amelyet Oroszország „álnok” szövetségesei, az angolok és a franciák cserbenhagytak. A nem európai népek megbélyegzése az antantra visszazórt

barbarizmus vádját kívánta hitelesebbé tenni. Lenhossék előadásában tehát egyértelműen a háborús gyűlölet toposzait mozgósította hallgatósága előtt.

Alexander Bernát filozófus *A háború mint nemzetnevelő*, valamint Beöthy Zsolt irodalomtudós *Angol és orosz szövetségeseink* című, 1914. december 18-án elhangzott előadásait is azért válogattam be az elemezni kívánt beszédek közé, mert minden látszat ellenére szintén a „háború kultúráit” tükrözik. A *Budapesti Hírlap* egyébként mindkét előadást a 19. századi hagyományba illeszkedő retorikai fordulataiért dicsérte: Alexander „egy mesteri módon fölépített, meggyőző logikájú tanulmányban fejtette ki a nagy igazságot”, míg Beöthy „lendületes, poétikus hevületű előadását” tartott.

Alexander Bernát előadásának teljes szövegét a *Magyar Figyelő* az 1915. februári 1-i számában közölte, majd különlenyomatban is megjelent 1915 tavaszán.⁶⁹ Az előadás központi témája a cselekvésre nevelés égető kérdése volt. Alexander szerint a 19. századhoz képest, amelyben szerinte „az akarat a század uralkodó vonása”, a 20. század eleje az oktatás és a bürokrácia expanziója miatt az akarat visszaszorult, de ebben a háború fordulatot hozott, és eljött „az akarat kultuszának”⁷⁰ ideje, és ami jótékony hatással van az intellektusra: „Hiszen az értelem helyes és kellő használata is egészen az akaraton fordul meg, épséget, egészséget csak ez tud adni a léleknek.”⁷¹ Nemcsak a tett, a cselekvés magasabbrendűségének bizonyítása volt a háború idején Európa-szerte elterjedt,⁷² hasonlóképpen az volt az individualizmus elítélése, és az egyén közösségnek való alárendelődésének eszménye is – természetesen országonként más-más hangsúllyal –; Alexander ezt a következőképp fejtette ki: „csak a nemzet halhatatlan, hogy az egész csak benne élhet, tőle kapja minden erejét és őt tartozik szolgálni. Aki magának rakja félre, amivel nemzetével tartozik, az tolvaj...”⁷³ A háború a nagy lelepleződések, illúzióvesztések, de egyúttal az önmagára találás időszaka, és egyben a férfiaság próbája is: „Föltárult előttünk a világnak a felszín alatti része és elborzadtunk. Magunkat is jobban ismerjük. Tudjuk, kiket becsülünk, kik mutatkoztak férfiaknak, kikben lakik odaadás.” A háborúban a gyűlölet és szeretet együtt van jelen, és éppen ezért a háború erkölcsi tényező is, ami a „legnagyobb vívmánya”. Alexander

külön kiemelte, hogy a háború által felkorbácsolt gyűlölet ellenére a magyarok indulatmentesek, és megérdemlik, hogy lovagias nemzetnek nevezzék őket.⁷⁴ A tett, az erő felmagasztalása, az individualizmus elutasítása, a háború erő- és férfiasságpróbaként értelmezése, a „háború kultúráinak” megannyi, Európa-szerte elterjedt elemeként köszön itt is vissza. De az indulatmentesség hangsúlyozása is háborús fordulat volt, igaz, főként a központi hatalmakat jellemezte, és a Belgium német lerohanása óta a különösen Németországra záporozó atrocitás-vádak hárítását szolgálta.⁷⁵

*Tolsztoj és Shakespeare szövetségeseink*⁷⁶

Beöthy Zsolt előadása kifejezetten ez utóbbi kérdést járta körül. A kulturális gyűlölet hiányára rámutatva ő is a központi hatalmak kulturális fölényét kívánta hangsúlyozni, akárcsak Alexander vagy Lenhossék.⁷⁷ Beöthynél ugyanazt a stratégiát látjuk viszont, amely Shakespeare hazai háborús „használatában” is visszaköszön: az ellenség nem méltó az egyetemes műveltség élvonalába tartozó művészeire, ezért a központi hatalmaknak kell képviselni őket.⁷⁸ Míg az ellenség méltatlan még a saját művészeire is, addig a magyar katonák, épp ellenkezőleg, a 19. századi nemzeti irodalom nagyságai, Arany, Petőfi, Vörösmarty követői, akik Beöthy szerint ugyanúgy „harcolnak, mint a hunok táborában Etele szellemhada”. Beöthy ugyanazt az európai civilizáció védelmével kapcsolatos toposzt használta tehát, mint Lenhossék vagy például Ignótus, aki az „augusztusi láz” idején így fogalmazott: „Nagy dolog, hogy ellenségeink számára sem mindegy, megmaradunk-e – mert a mi életünk óvja meg őket, hogy megmételtyezzék magukat, s mi őrizzük meg az ő életmegtartó gondolataikat, melyekhez maguk hűtlenné lettek. Mi vagyunk ma Voltaire és Renan országa. Mi vagyunk ma Stuart Hill s Herbert Spencer hazája.”⁷⁹

Beöthy előadása tehát nem a nemzeti partikularizmusokat meghaladó, egyetemes kultúra melletti kiállítás volt, hanem éppen ellenkezőleg, sokkal inkább a már említett kulturális fölényé (és gyűlöleté), amit elengedhe-

tetlennék ítélt meg a háborús győzelemhez: „Mi nem az igaz orosz és igaz angol néplélekben látjuk ellenségünket – inkább a leigázott és magából kiforgatott orosz s a tévútra csalt, megvesztegetett angol lélek ellen harcolunk. Az igaziknak legnagyobb szellemeit idéztem tanúinkul. Tanúságuk odavezet bennünket, ahonnan kiindultunk: a magukhoz, lelkünkhöz való hűség értékére. Bármily kevesen vagyunk s bármit fogyunk a sors és ellenségek csapásai által: erőnknek ez a forrása kiapadhatatlan. Mi bátran nézhetünk szembe nagy költőinkkel, népünk örök lelkének dicső tolmácsaival. Velünk vannak, mibennünk élnek s mi a magunk lelkét érezzük bennük. A harcba most is Petőfi hívott: „Talpra magyar!...”⁸⁰

A BKSZ és az OHB délutánjai, valamint a Budapesti Tudományegyetem előadásai összehasonlításakor előfeltevésként kínálkozik, hogy a „háborús délutánok” kapcsán inkább ismeretterjesztésre, míg az egyetemi előadásokat tekintve tudományos előadásokra gondoljunk. A társadalmi önmozgósítás kontextusában azonban ez a hipotézis nem állja meg a helyét. Ha összevetjük a fórumokon elhangzott előadásokat, akkor a keretesemények és a közönségek közötti kisebb-nagyobb különbségeket leszámítva, a szövegek felépítése, a retorikai fordulatok, a „háború kultúráit” tükröző elemek számos közös jellemzőt mutatnak, és az ismeretterjesztés, valamint a tudományos előadás közötti szokványos különbségek megszűnését jelzik.

Összegzés

Az összes hadviselő ország közös jellemzője, hogy a hivatalos állami propaganda 1914–1918 között vált a nemzeti arzenál részévé: az információk ellenőrzését mindenhol fegyvernek kezdték tekinteni, amely eldöntheti a háború kimenetelét, és ami együtt járt azzal a felismeréssel, hogy a meggyőzés minden elemét menedzselni és összehangolni kell.⁸¹ Míg az antant hatalmaknál már a kezdetektől fogva nagy hangsúly volt a tömegek meggyőzésén – továbbra is elsősorban az írott sajtó révén, de amelynek hatékony kiegészítőjeként tekintettek az (új) kommunikációs eszközökre is –, addig a központi hatalmak esetében ennek szükségessége főként 1916 után merült

fel. Az Osztrák–Magyar Monarchia fő propagandaszerve, a Sajtóhadiszállás is ekkorra bővült ki „átfogó információs és propagandaintézménnyé”.⁸² A németeknél a meggyőzés érdekében ugyan végig hatalmas bürokratikus erőfeszítés történt, de ez végül kudarcosnak bizonyult.⁸³

Míg 1916-ig Európa-szerte az önmeggyőzés, önmozgósítás formái domináltak, a háború második felében, – amikor a veszteségek száma egyre nyilvánvalóbb lett, és a győzelmi remények egyre távolibbnak tűntek –, erőteljesebb állami intervencióról beszélhetünk a meggyőzés terepén is. Ez a hátszín újramozgósítására irányuló propaganda azonban továbbra sem jelentett kényszerítést, és a politikai legitimitás továbbra is jelentős mértékben függött a társadalmi támogatástól.⁸⁴ Németországban e fordulatot jól mutatja, hogy az eleinte itt is nagy sikernek örvendő akadémiái stílusú előadások (Münchenben egy-egy alkalomra több ezer ember is ellátogatott.⁸⁵) ekkorra már leértékelődtek, mert a németek hitelesebbnek kezdték tartani a tudományos magyarázatoknál a tömegek (populáris) karizmatikus eligazítását.⁸⁶ Az ettől fogva összehangoltabb propaganda-tevékenység keretei között a meggyőzés lényegesebben agresszívan fókuszált a nemzeteket összetartó szimbólumokra és mítoszokra, mint a háború első felében, bár a mihamarabbi győzelmes béke hangoztatása miatt mindez ellentmondásos volt.⁸⁷ Az Osztrák–Magyar Monarchiában az állami intervenció megszervezése esetlegesebb volt, mint a német szövetségesnél, és például a kezdetektől fogva használatba helyezett propagandaintézmény ellenére (lásd például Sajtóhadiszállás), itt sem a katonai, sem a politikai vezetés nem volt tisztában a tömegkommunikáció jelentőségével. IV. Károly úgy vélte, az eszméket „nem lehet a hashajtóhoz, a fogpasztához és az élelmiszerhez hasonlóan eladni”, és a hátszínben az állami iskolák számának a kiterjesztésétől remélte a meggyőzés fokozását.⁸⁸

1915 őszétől a hazai háborús előadássorozatok (legalábbis a fővárosban) már alkalmazott témákra kezdtek fókuszálni, például betegellátásra, fertőző betegségek megelőzésére, az enciklopédikus jellegű előadások leértékelődtek (a szervezők eredetileg sem szántak hosszú életet ezeknek).⁸⁹ Sőt úgy tűnik, a háború egyre hangosabb kritikusi még át is vették a kezdeményezést a meggyőzés ezen kis hatókörű, – de korántsem hatástalan –

terepén (gondoljunk az ezen a téren amúgy is előzményekkel rendelkező háborús *Nyugat*-matiné, illetve -estek sikerére), miközben épp ellenkezőre fordították annak eredeti célját, és a társadalmi mobilizáció helyett demobilizációt szorgalmaztak.⁹⁰

JEGYZETEK

- 1 *European culture in the Great War. The arts, entertainment and propaganda, 1914–1918*, eds. Aviel ROSHWALD–Richard STITES, Cambridge, Cambridge University Press, 2002. (első kiadás: 1999). 349. (a következő gondolathoz is lásd uo.)
- 2 Stéphane AUDOIN-ROUZEAU–Annette BECKER, *Az újraírt háború, 1914–1918*, Bp., Hachette, 2007. 91.
- 3 Lásd például Nicolas BEAUPRÉ, *Écrire la guerre, écrire en guerre 1914–1920*, Paris, CNRS, 2006. 47; Martha HANNA, *The Mobilization of Intellect. French Scholars and Writers during the Great War*, Cambridge–London, Harvard University Press, 1996. 51, 73–74.
- 4 John HORNE, *Introduction: mobilizing for 'total war', 1914–1918 = State, society and mobilization in Europe during the First World War*, ed. J. H., Cambridge, Cambridge University Press, 1997. 3; Ian F. W. BECKETT, *The Great War, 1914–1918*, Pearson Longman, 2001. 279.
- 5 Ez mindenhol igaz az idősebb (értelmiségi) generációkra: lásd Christophe PROCHASSON, *Intellectuals and Writers = A Companion to World War I*, ed. John HORNE, Chichester, Malden, Wiley-Blackwell, 2012. 323.
- 6 Lásd például Laurence Van YPERSELE, *Mourning and Memory, 1919–1945 = A Companion...*, i. m., 581; Annette BECKER, *Faith, Ideologies, and the „Cultures of War” = A Companion...*, i. m., 234, 238.
- 7 Ez európai jelenség volt lásd John HORNE, *Public Opinion and Politics = A Companion...*, i. m., 279–280.
- 8 Lásd például SIPOS Balázs, *Az első világháború médiahatásai*, Média kutató, 2010/1, 103–108.
- 9 HORNE, *Introduction...*, i. m., 3.
- 10 Lásd például Walter REICHTEL, *Médiумok igazgatása 1914–1918. A császári és királyi Sajtóhadiszállás*, Filológiai Közöny, 2015/3, 330; PROCHASSON, i. m., 328–329, 333.
- 11 HORNE, *Introduction...*, i. m., 6.
- 12 PROCHASSON, i. m., 323–325, 333.
- 13 Lásd például Christophe PROCHASSON, *Retours d'expériences*, Paris, Texto, 2008. 276–277.
- 14 TURBUCZ Péter, *Háborús előadások szervezése Magyarországon 1914-ben – történeti vázlat*, Jelkép, 2016/1, 81–96. (az alábbi idézetekhez lásd 82–83.)
- 15 Lásd erről HORNE, *Introduction...*, i. m., 4–7. Míg korábban a húszas években definiált propaganda-megközelítések alapján zajlottak az első világháborús propagandával kapcsolatos kutatások, a háború kultúrtörténeti fordulatának köszönhetően újabb a társadalmak önmozgósítása került inkább fókuszba. (HORNE, *Public...*, i. m., 280.)
- 16 *Uo.*, 280–281.

- 17 AUDOIN-ROUZEAU-BECKER, *i. m.*, 86.
 18 TURBUCZ, *i. m.*, 92. és 27. lábjegyzet.
 19 A francia „háborús előadások” kapcsán épp a racionalításra való törekvést hangsúlyozza például
 HANNA, 3. jegyzetben *i. m.*, 65–67, 73–74.
 20 Mark CORNWALL, *The Undermining of Austria–Hungary* = HORNE, *State, society...*, *i. m.*, 3.
 21 Európa-szerte ez volt az általános. A francia esethez lásd például HANNA, *i. m.*, 65–66. A német
 esethez lásd Jeffrey VERHEY, *The Spirit of 1914. Militarism, Myth and Mobilization in Germany*,
 Cambridge, Cambridge University Press, 2000. 115.
 22 Arra vonatkozóan, hogy a szervezők meghatározták-e, mely témában várnak előadást, egyelőre
 még nem találtam forrást.
 23 *Inter Arma. A Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia és az Országos Közegészségi Egyesület által*
1914/15-ben Budapesten rendezett háborús tárgyú előadások gyűjteménye, s. a. r. VÖRÖSVÁRY Ferenc,
 Bp., saját kiadás, 1915. 248–249. (A teljes idézethez lásd TURBUCZ, *i. m.*, 86.)
 24 Lásd *Irodalom és művészetpártoló osztály alakulása (A Budapesti Központi Segítő Bizottság Közle-*
ményei), Fővárosi Közlöny, 1914. október 23. 5. sz., 2–3. Terjedelmi okok miatt itt nem tudok
 kitérni a korabeli felnőttképzéssel – „népoktatással” – foglalkozó egyesületek, mint például a
 Szabad Lyceum, az Erzsébet Népakadémia vagy az Uránia Egyesület háborús szerepére. Az általuk
 rendezett háborús előadássorozatoknál volt a legkisebb az állami intervenció: mind a szervezés,
 mind az előadók összeválogatása saját hatáskörben zajlott, a terjesztésbe azonban beegített az
 állam, nemcsak például a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumon, hanem bankokon keresztül is.
 25 Sz. n., *Háborús délutánok*, Budapesti Hírlap, 1914. november 8. 280. sz., 14.
 26 TURBUCZ, *i. m.*, 87, 89–90.
 27 Sz. n., *Háborús délutánok (Irodalom és művészet)*, Budapesti Hírlap, 1914. november 6. 279. sz.,
 11.
 28 *Háború és vallás – Prohászka Ottokár beszéde*, Budapesti Hírlap, 1914. november 8., 280. sz.,
 1–3. Az összes alábbi idézethez lásd 3. (Prohászka Ottokár beszédének leíró bemutatásához lásd
 TURBUCZ, *i. m.*, 87–89.)
 29 PROHÁSZKA Ottokár, *Háború és vallás*, Bp., Pallas, 1915.; UŐ., *Háború és vallás* = UŐ., *A*
háború lelke, Bp., Élet, 1915. 32–41.
 30 A *Budapesti Hírlap* után a *Pesti Hírlap* volt a legaktívabb: heti dupla – pénteki-szombati – beha-
 rangozókat közölt: Sz. n., *Háborús délutánok*, Pesti Hírlap, 1914. november 5. 277. sz., 9. és 1914.
 november 7. 279. sz., 9; 1914. november 13. 285. sz., 7. és így tovább. Beharangozókat közölt még
 a *Pesti Napló* és *Az Újság* is lásd például: Sz. n., *A segítőakció*, Pesti Napló, 1914. november 5. 277.
 sz., 10; *Az Újság*, 1914. november 5. 277. sz., 7. A másnapi rövid tudósításokhoz lásd például:
 Sz. n., *Az első háborús délután*, Pesti Hírlap, 1914. november 8. 280. sz., 8–9; Sz. n., *A második*
háborús délután, Pesti Hírlap, 1914. november 13. 9. és így tovább. (A *Pesti Hírlap* és *Pesti Napló*
 aktivitására Turbucz Péter hívja fel a figyelmet: TURBUCZ, *i. m.*, 87. 18. lábjegyzet.)
 31 Sz. n., *Háborús délutánok (A társadalom és a háború)*, Budapesti Hírlap, 1914. november 3. 275.
 sz., 8.
 32 A művészi produkciók az intellektuálisabb erőfeszítést jelentő előadások érzelmi elmélyítését
 szolgálták: például Paulay Erzsé, a Nemzeti Színház tagja a hazai háborús költészet közkedvelt
 darabjait – Kiss Józseftől az *Öt kicsi lán dzsa*, illetve Peterdi Andortól a *Katonák* című verseket
 – szavalta el, majd németül előadta a német nők Vilmos császárhoz intézett köszöntését. A Pro-
 hászka-beszéd páto szát megkoronázó a műsort Beethoven B-dúr harmasa zárta.
 33 Lásd például BECKER, *i. m.*, 234, 236.

- 34 *Háború és vallás – Prohászka Ottokár beszéde, i. m.*
 35 ROSHWALD–STITES, *i. m.*, 352.
 36 Sz. n., *Az első háborús délután, 'A társadalom és a háború'*, Pesti Hírlap, 1914. november 8. 280. sz., 8.
 37 Sz. n., *A háború és az esztétika – Rákosi Jenő beszéde*, Budapesti Hírlap, 1914. november 15. 287. sz., 1–2. (Az alábbi idézetekhez lásd 1. és 2.)
 38 Sz. n., *Háborús délutánok*, Budapesti Hírlap, 1914. november 15. 287. sz., 14. sz., 11; Sz. n., *Háborús délutánok*, Budapesti Hírlap, 1914. november 13. 255. sz., 10. és november 15. 287. sz., 14. A *Pesti Hírlapban* „csevegésnek” mondták. (*A második háborús délután*, Pesti Hírlap, 1914. november 13. 287. sz., 9.)
 39 L. George L. MOSSE, *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*, New York–Oxford, Oxford University Press, 1990. 162.
 40 A Rákositól igencsak távol álló, liberális és egyben radikális Ignotus a háború legelején hasonlóképp átesztétizálta a háborút: „Ez a negyvenkét centiméteres ellenállhatatlanság a mi tudásunk, a mi műveltségünk, a mi erkölcsünk megsűrűsödése. értelmünknek hatalma robban ki belőle rontó biztonsággal. (lásd IGNOTUS, *Háború és béke*, Világ, 1914. szeptember 2. 213. sz., 1.)
 41 Sz. n., *Háborús délután. Apponyi Albert gróf beszéde*, Budapesti Hírlap, 1914. november 22. 294. sz., 11–12.
 42 ROSHWALD–STITES, *i. m.*, 351.
 43 Sz. n., *Háborús délután (Irodalom és művészet)*, Budapesti Hírlap, 1914. november 27. 299. sz., 14.; Sz. n., *Háborús délután – Herczeg Ferenc beszéde*, Budapesti Hírlap, 1914. november 29. 301. sz., 12.
 44 Sz. n., *Uo.*, 12; HERCZEG Ferenc, *A közkatona* (A Ríztben rendezett *Háborús délután* alkalmából írta és előadta), Magyar Figyelő, 1914. december 16. 24. sz., 409–413; HERCZEG Ferenc, *Előszó = Mikszáth Almanach az 1915-ik évre*, szerk. H. F. Bp., Singer és Wolfner, III–VI.
 45 HERCZEG, *A közkatona, i. m.*, 410. (az alábbi idézetekhez lásd 411, 412.)
 46 Egyetlen, a külső ellenséget megőrző kifejezést találunk a szövegben: lásd az „északi ellenség” „orientális vérében van a hazugság.” (*Uo.*, 413.)
 47 Sz. n., *Háborús délután (Irodalom és művészet)*, Budapesti Hírlap, 1914. december 24. 326. sz., 11.
 48 Lásd például Sharon MACDONALD, *Drawing the lines – gender, peace and war: an introduction = Images of women in peace and war. Cross-Cultural and Historical Perspectives*, ed. S. M., Pat HOLDEN–Shirley ARDENER, Wisconsin–London, The University of Wisconsin Press–Macmillan, 1987. 15; Josuha S. GOLDSTEIN, *War and Gender: How Gender Shapes the War System and Vice Versa*, Cambridge, Cambridge University Press, 2nd ed., 2004. 309.
 49 Malathi de ALWIS, *Moral Mothers and Stalwart Sons. Reading Binaries in a Time of War = The Women and War Reader*, ed. Lois Ann LORENTZEN–Jennifer TURPIN, New York–London, New York University Press, 1998. 254.
 50 Susan R. GRAYZEL, *Men and women at home = The Cambridge History of the First World War*, 3, ed. Jay WINTER, Cambridge, Cambridge University Press, 2014. 99.
 51 Sz. n., *Háborús előadások (A társadalom és a háború)*, Budapesti Hírlap, 1914. november 7. 279. sz., 7.
 52 Sz. n., *Előadások a háborúról (Irodalom és művészet)*, Budapesti Hírlap, 1914. december 3. 305. sz., 15.
 53 Sz. n., *Az Egyház és a háború – Csernoch János fölolvasása*, Budapesti Hírlap, 1914. december 16. 318. sz., 6.

- 54 Sz. n., *A háború tényezői – Hazai Samu báró előadása*, Budapesti Hírlap, 1914. december 9. 311. sz., 5.
- 55 Sz. n., *Háború és kultúra – Beöthy Zolt előadása (Háborús előadások)*, Budapesti Hírlap, 1914. december 12. 314. sz., 6–7; Sz. n., *Beöthy Zolt előadása (A társadalom és a háború)*, Budapesti Hírlap, 1914. december 10. 312. sz., 8–9.
- 56 BEÖTHY Zolt, *Háború és kultúra*, Budapesti Szemle, 457. sz., 161. köt., 26–33.
- 57 BEÖTHY Zolt, *Háború és kultúra*, Bp., Pallas, 1915. [Hadi beszédek, 10].
- 58 A halott katona mozgósítása a német háborús és posztháborús diskurzusokban lásd MOSSE, *i. m.*, 78–80.
- 59 BEÖTHY, *Háború és kultúra*, Budapesti Szemle, *i. m.*, 30.
- 60 *Uo.*, 27.
- 61 Lásd például MOSSE, *i. m.*, 62–63.
- 62 BEÖTHY, *Háború és kultúra*, Budapesti Szemle, *i. m.*, 7, 32–33.
- 63 Ezt Turbucz Péter is hangsúlyozza a Budapesti Tudományegyetem előadássorozata kapcsán. Lásd TURBUCZ, *i. m.*, 91.
- 64 Lásd például *Háborús előadások a Kolozsvári M. Kir. Ferencz József Tudományegyetemen*, szerk. MÁRKI Sándor, Kolozsvár, Egyesült ny., 1915; RÁCZ Lajos et al., *Háborús előadások az 1916. január-március hónapokban*, Sárospatak, Református Főiskola ny., 1916; BALANYI György et al., *Háborús előadások a Szegei Kegyesrendi Városi Főgimnáziumban*, Szeged, Engel ny., 1915.
- 65 Sz. n., *Háborús előadások az egyetemen (A társadalom és a háború)*, Budapesti Hírlap, 1914. november 22. 294. sz., 12; Sz. n., *Az egyetem háborús előadásai*, Budapesti Hírlap, 1914. december 19. 321. sz., 8.
- 66 ROSTA István, *A Lenhossék orvos-tudós dinasztia (1773–1937)*, Keszthely, 2011 (Más Kor könyvek, 20), 45.
- 67 LENHOSSÉK Mihály, *A háború és az egyetem. Háborús előadások a Budapesti Kir. M. Tudományegyetemen*, Bp., Franklin, 1915. 3–15. Az előadás önálló formában a Pallas-nál is megjelent 1915-ben.
- 68 Lásd TURBUCZ, *i. m.*, 91.
- 69 ALEXANDER Bernát, *A háború mint nemzetnevelő*, Budapesti Szemle, 457. sz., 161. köt., 84–97. Magyar Figyelő, 1915. február 1; UŐ., *A háború mint nemzetnevelő*, Bp., Pallas, 1915.
- 70 ALEXANDER, *A háború mint nemzetnevelő*, Budapesti Szemle, *i. m.*, 86 és 89.
- 71 *Uo.*, 92.
- 72 Lásd például HANNA, *i. m.*, 52.
- 73 ALEXANDER, *i. m.*, 91, 93.
- 74 *Uo.*, 95. (mindkét idézethez).
- 75 Az atrocitás propagandához lásd LÉNÁRT András, *Újrahasznosított propaganda. Az első világháború tanulságainak beépülése a politika praxisba*, Jelkép, 2016/1, 12.
- 76 A Budapesti Hírlap ezt a részt emelte ki a szövegből. Lásd *Budapesti Hírlap*, 1914. december 19. 321. sz., 11.
- 77 BEÖTHY Zolt, *Angol és orosz szövetségeseink (Függelék). Budapesti Tudományegyetem Tanévi beszédek, 1915–16*, Bp., M. Kir. Tudományegyetem, 1916. 358–365.
- 78 Erről bővebben Shakespeare háborús használata kapcsán: BALÁZS Eszter, *Háborús gyűlölet andante és allegro. A hivatalos irodalom, a katolikus egyházhoz közeli irodalmi lapok és a háború Magyarországon (1914–1916) = Sorsok, frontok, eszmék. Tanulmányok az első világháború 100. évfordulójára*, főszerk. MAJOROS István, Bp., ELTE BTK, 2015. 449–452.

- 79 IGNOTUS, *István napjára*, Világ, 1914. augusztus 20. 200. sz., 1–2 (idézet: 2).
 80 BEÖTHY, *Angol és orosz...*, i. m., 365.
 81 Gary S. MESSINGER, *The Battle for the Mind. War and Peace in the Era of Mass Communication*, Amherst–Boston, University of Massachusetts, 2011, 17.
 82 REICHTEL, 10. jegyzetben i. m., 325.
 83 Richard BESSEL, *Mobilization and demobilization in Germany. 1916–1919* = HORNE, *State, society...*, i. m., 213.
 84 HORNE, *Introduction...*, i. m., 7; HORNE, *Public...*, i. m., 290.
 85 VERHEY, i. m., 116.
 86 *Uo.*, 133.
 87 BESSEL, i. m., 215.
 88 CORNWALL, i. m., 180.
 89 Vörösváry Ferenc, az Erzsébet Népakadémia titkára a hadi sikerektől és a háború várható befejezésétől tette függővé, hogy 1915–16 fordulóján szükség lesz-e a folytatásra. (VÖRÖSVÁRY, i. m., 253.)
 90 Babits Mihály például az 1916. március 26-i *Nyugat*-matinén olvasta fel *Húsvét előtt* című pacifista költeményét. A *Nyugat* demobilizációjának ambivalenciájára utal ugyanakkor a katonák támogatására való gyűjtés ugyanezen alkalmak során. (Önálló tanulmányt érdemelne, hogy a *Nyugat*-ban, illetve más, a háborúval enyhébben-erősebben kritikus lapban miképp értelmezték a patrióta háborús előadásokat.)